

“ILMIJA” U VREMENU

Elvir DURANOVIĆ
elvir.duranovic@iitb.ba

Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka

SAŽETAK: “Udruženje ilmije Bosne i Hercegovine”, kao strukovna ulemanska organizacija, dalo je nemjerljiv doprinos vjerskom, prosvjetnom i kulturnom napretku Bošnjaka od početka XX stoljeća do danas. Djelujući u različitim državnim režimima, Udruženje je nastojalo sačuvati dignitet uleme neophodan za ozbiljan islamski misijski rad imama, muallima i drugih pripadnika ulemanskog staleža. Na osnovu sačuvane građe i objavljenih izvora, autor u ovom radu ukazuje na društveno-političke okolnosti koje su dovele do osnivanja prvog, a potom i ostalih udruženja ilmije u Bosni i Hercegovini, uz kratak osvrt na njihov rad i djelovanje.

Ključne riječi: “Muslimansko muallimsko i imamsko društvo”, “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije”, “El-Hidaje”, “Udruženje ilmije u SR BiH”, ilmija, ulema

Osnivanje prvog “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva” 1909. godine

Prije osnivanja prvog udruženja cjelokupne bosanskohercegovačke ilmije, u Sarajevu je 11. septembra 1909. godine utemeljeno “Muslimansko muallimsko i imamsko društvo za Bosnu i Hercegovinu” sa zadaćom da: “...sve muslimanske muallime, vjeroučitelje narodnih osnovnih škola i imame u Bosni i Hercegovini udruži u jednu cjelinu, te da udruženom snagom porade na razvijanju njihove staleške svijesti kao i na unapređenju mekteba i nastave, isto tako na valjanom uzgajanju podmlatka; nadalje na stvaranju i potpomaganju mirovinskog fonda za muslimanske muallime, vjeroučitelje osnovnih škola i imame; na potpomaganju njihovih udovica i siročadi; naročito pak nastojati udruženom snagom oko toga da se položaj i materijalno stanje muallima, vjeroučitelja na osnovnim školama i imama poboljša.” (*Pravila*, 1909:1) U dužnost glavnog odbora Društva stavljeno je da pokrene stručni list

za muallime, vjeroučitelje narodnih osnovnih škola i imame koji bi zastupao njihove interese. Godinu kasnije ova obaveza je ispunjena pokretanjem lista *Muallim*, čiji je glavni urednik bio Muhamed Seid Serdarević, a izlazio je do 1913. godine.

Budući da je već postojalo muallimsko i imamsko društvo koje se između ostalog brinulo za staleške potrebe uleme, postavlja se pitanje zašto je tri godine poslije osnivanja ovog društva također u Sarajevu osnovano novo “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije”? Odgovor na ovo pitanje nude nam *Pravila* “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva”. Shodno *Pravilima* ovog društva, u radu skupštine Društva mogli su učestvovati svi njegovi redovni članovi, ali aktivno i pasivno pravo izbora u glavni i nadzorni odbor imali su samo muallimi reformiranih mektebi ibtidajia i vjeroučitelji narodnih osnovnih škola. (*Pravila*, 1909:5) Dakle, imami nisu imali pravo izbora u glavni i nadzorni odbor, te s tim u vezi nisu imali pravo odlučivanja o ključnim pitanjima Društva.

Štaviše, prema raspravi koja se vodila na osnivačkoj skupštini “Muslimanskog muallimskog i imamskog društva” izvorno uopće nije bilo planirano da se u Društvo uključe imami, već samo muallimi mektebi ibtidajia i vjeroučitelji osnovnih škola. Naime, na skupštini se, među drugima, za riječ javio gospodin A. Kurbegović, imam iz Bosanskog Petrovca, koji se: “...zahvaljuje muallimima što su primili i imame u organizaciju...”, te izražava žaljenje što imami nemaju pasivno pravo glasa uz nadu da će se to pitanje vremenom riješiti. Na njegovo izlaganje poprilično netaktički je odgovorio gosp. Mahinić Ahmed, muallim iz Trebinja: “Pravila se nisu podvrgla nikakvoj debati, a što se tiče tog pasivnog prava imamskog, to je svakako dobro učinjeno da im je uskraćeno jer uopće nema smisla da se imami biraju u odbor koji će pretresati i o takvim stvarima u koje imami nisu upućeni (mekteb).” (“Zapisnik”, 1909:2) Poslije ove nimalo ugodne rasprave, gosp. Zametica, imam iz Gacka, ponovo predlaže da se u glavni odbor bira po: 6 imama,

6 muallima i 6 vjeroučitelja. Skupština je, na njegovo javno ispoljeno nezadovoljstvo, odbila taj prijedlog tako da su u glavni odbor izabrani samo muallimi i vjeroučitelji bez imama. ("Zapisnik", 1909:2) Konačno, i sam naziv službenog glasila "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" *Muallim*, otkriva koji stalež je u ovom društvu imao prednost. Uvidom u izvještaje s godišnjih skupština ovog društva, može se zaključiti da je pokretanje lista *Muallim* predstavljalo najveći doprinos Društva ostvaren za vrijeme njegovog kratkog trajanja. ("Ovogodišnja", 1911-12:152-157; "Zapisnik", 1912-13:181-184)

"Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" 1912. godine – Misija islama ispred staleških interesa

Budući da odgovorne osobe u Islamskoj zajednici, reisul-ulema, muftije, članovi Ulema-medžlisa i ostali pripadnici ulemanskog staleža po *Pravilima* "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" nisu mogli biti redovni članovi, nastojanja ovog društva da utječu na procese unutar Islamske zajednice uglavnom nisu pozitivno rješavana. ("Skupština", 1910-11:201-206) To je razlog zbog kojeg je tokom Islamske prosvjetne ankete 1910-1911. godine pokrenuto pitanje osnivanja udruženja cjelokupne bosanskohercegovačke uleme koje bi uz muallime i vjeroučitelje s podjednakim pravima i dužnostima, okupljalo svu ulemu u organima Islamske zajednice i izvan nje. Članove "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" o ovoj inicijativi upoznao je Muhamed Seid Serdarević na skupštini održanoj 5. augusta 1911. godine objasnivši da Društvo ima mogućnost izbora: ili da integriše u udruženje sve bosanskohercegovačke ilmije ili da nastavi djelovati samostalno. Naredne dvije godine trajale su konsultacije oko priključenja "Muslimanskog muallimskog i imamskog društva" novoosnovanom "Udruženju bosanskohercegovačke

ilmije". ("Skupština, 1910-11:201-206) Pregovori su okončani 27. marta 1914. godine kada je održana zajednička skupština oba udruženja na kojoj je izabran novi glavni odbor u koji su ušli članovi iz oba društva. ("Fuzija", 1914:287)

Prije toga, 28. septembra 1912. godine u Sarajevu je održana osnivačka skupština "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije." Kao što smo spomenuli, ideja za osnivanjem Udruženja rodila se tokom zasjedanja Islamske prosvjetne ankete u Sarajevu 1911. godine. Raspravljajući o svim bitnim segmentima islamske prosvjete u Bosni i Hercegovini, među alimima koji su učestvovali u Anketi pojavilo se pitanje osnivanja jedne organizacije kojoj bi zadaća bila da okupi svu ulemu koja bi ujedinjena brinula o svojim staleškim pitanjima i vjerskim interesima muslimana u našoj zemlji. Spomenuta ideja je naišla na široko odobravanje tako da je formiran privremeni odbor koji je dobio zadatak da pripremi *Pravila* udruženja, što je i učinjeno početkom 1912. godine. ("Udruženje", 1912:70) Nove prostorije Ulema-medžlisa u velikoj dvorani biblioteke kod Careve džamije bile su premale da bi primile sve delegate koji su došli iz svih krajeva Bosne i Hercegovine kako bi učestvovali u, kako će se kasnije pokazati, historijskom događaju osnivanja ulemanskog staleškog udruženja. Idejni pokretač osnivanja "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije" i prvi predsjednik glavnog odbora, kasnije reisul-ulema, Džemaludin-ef. Čaušević, govoreći na osnivačkoj skupštini o potrebi osnivanja Udruženja spomenuo je da se slična udruženja osnivaju u drugim krajevima islamskog svijeta, pri čemu je prije svega mislio na udruženja ilmije koja su u Egiptu osnovali Muhammed Abduhu i Rešid Rida, a preko kojih su ostvarili nemjerljiv utjecaj na muslimane širom svijeta. Njihova udruženja, a

što će kroz svoja *Pravila* potencirati "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" osnovano 1912. godine, prvenstveno su bila fokusirana na vjersko prosvjećivanje muslimana i razračunavanje s neislamskim natruhama koje su se stoljećima taložile unutar učajurenog islamskog svijeta. ("Udruženje bos.", 1912:190-192) Naime, prema usvojenim *Pravilima*, "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" osnovano je s ciljem:

- a) širenja dobre i zdrave prosvjete a naročito vjerske;
- b) učvršćivanja islamskih vjerskih osjećaja;
- c) poticanja islamskoga elementa na vršenje vjerskih dužnosti;
- d) suzbijanja protuislamskih ideja i običaja;
- e) iskorjenjivanja onih zlih i štetnih navika koje su se tečajem vremena uvukle u islamsku zajednicu;
- f) rada na tome da se muslimanskom podmlatku daje valjan i jedinstven odgoj. ("Pravila Udruženje", 1912:72)

Spomenuti ciljevi Udruženja vjerno oslikavaju reformatorske pravce djelovanja ulemanskih društava osnivanih u Egiptu i drugim krajevima velikog islamskog svijeta na modernističkim zasadama Afganija, Abduhua i Ridaa. S tim u vezi, s pravom se može konstatirati da "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" u Bosni i Hercegovini slijedi idejnu matricu sličnih udruženja, prvenstveno u Egiptu, s početka XX stoljeća.¹ Abduhuov i Ridaov kasniji vjerni učenik, Husein Đozo će, kao predsjednik "Udruženja ilmije", preko *Preporoda*, novoosnovanog časopisa Udruženja, po ugledu na Ridaov *El-Menar*, intenzivno djelovati na vjerskom, prosvjetnom i kulturnom educiranju muslimana naših krajeva.

Drugi bitan događaj koji je prethodio osnivanju "Udruženja bosan-

¹ O ilmijanskim udruženjima u islamskom svijetu vidi: Enes Karić, "Osnivanje ulemanskih udruženja u savremenom dobu (kratak osvrt)", u :100

godina Udruženja ilmije – Monografija, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini", Sarajevo, 2012, str. 20-27.

skohercegovačke ilmije” jeste usvajanje *Statuta za autonomnu upravu islamskih vjerskih i vakufsko-mearifskih poslova*, odnosno prvog ustava Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1909. godine. Usvajanjem ovog ustava među ulemom se učvrstila svijest o potrebi dodatnog udruživanja s ciljem pomaganja u radu novouspostavljenim vakufskim i vakufsko-mearifskim ustanovama u Bosni i Hercegovini. Naime, prema *Pravilima* među aktivnostima Udruženja navodi se da će ono između ostalog:

- Budnim okom paziti na rukovođenje naših autonomnih vlasti vjersko-prosvjetnim poslovima. Raditi na tome da se na mektebe, medrese i druge zavode postavljaju samo sposobni i spremni ljudi kao i da se vakufsko-mearifski novac kao i naša subvencija troši na prvom mjestu u svrhu vjerske prosvjete.
- Podupirati ideju osnivanja autonomnih zavoda i ispunjavanja cilja naše vjerske prosvjetne autonomije kao i paziti na to da se njezina prava čuvaju i djelokrug ne skućuje.
- Raditi na tome da se u naša vakufsko-mearifska tijela biraju sposobni ljudi koji će i znati i htjeti da štite vakufsko šerijatske propise. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93)

Utemeljenjem “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” 1912. godine njegovo vodstvo je, s jedne strane, preko članstva željelo dodatno ojačati poziciju Islamske zajednice u Austro-Ugarskoj monarhiji, dok je, s druge strane, predstavljalo korektiv istoj toj Zajednici u vršenju njenih ustavom zagwarantiranih poslova. Iako bi se na prvi pogled mogao steći dojam da se iskazana briga za rad autonomnih organa Islamske zajednice mogla

smatrati svojevrsnim miješanjem Udruženja u rad Islamske zajednice, takav dojam opovrgnulo je prisustvo tadašnjeg reisul-uleme Sulejman-ef. Šarca na osnivačkoj skupštini na kojoj je, pozdravljajući njen rad, govorio o značaju osnivanja “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije”.

Iako je “Udruženje bosanskohercegovačke ilmije” osnovano 1912. godine bilo staleško društvo čiji su redovni članovi prema *Pravilima* bili: “reisu-l-ulema, članovi ulema medžlisa, muftije, muderisi, kadije, šerijatski vjeroučitelji, muallimi mektebi ibtidaia, sibjan mekteba i sejjar muallimi, vjeroučitelji svih škola, imami, hatibi, šejhovi kao i svi oni koji su osposobljeni za jedno od spomenutih zvanja”, Udruženje je prvenstveno bilo posvećeno misiji vjerskog prosvjećivanja muslimana, a zatim staleškim pitanjima i rješavanju socijalnih problema članova. Interesantno je da se, čak i kada se govori o staleškim ciljevima Udruženja, u prvi plan ističe zaštita autoriteta imama i ugled ahmedije što je, također, usko vezano s vjerskom misijom Udruženja s obzirom na to da imam, muallim ili muderris bez autoriteta ne može valjano vršiti svoju ulogu. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93)

Prvu aktivnost koju je Udruženje u svrhu ostvarivanja svojih ciljeva trebalo poduzeti bilo je pokretanje časopisa koji će služiti Udruženju za objavljivanje korisnog štiva. (“Pravila Udruženje” (Nastavak), 1912:93) Ta aktivnost realizirana je u oktobru 1912. godine kada je izašao prvi broj lista *Misbah: organ udruženja bosanskohercegovačke ilmije*, čiji je glavni urednik bio Sakib-ef. Korkut.² Nakon spajanja “Muslimanskog muallimskog društva” s “Udruženjem bosanskohercegovačke ilmije” 1914. godine s radom su prestala njihova oba dotadašnja glasila, *Muallim* i

Misbah, a pokrenut je novi list *Jeni Misbah* koji je nakon 19 objavljenih brojeva početkom Prvog svjetskog rata prestao s izlaženjem.³

Socijalnoj problematici su u *Pravilima* “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” iz 1912. godine posvećena tri paragrafa koja se odnose na:

- a) potpomaganje siročadi i udovica onih svojih redovnih članova koji su siromašni, a koji nemaju penzije;
- b) pružanje podrške samim članovima u vanrednim nezgodama;
- c) nastojanje da se položaj i materijalno stanje muallima, vjeroučitelja, imama i muderisa poboljša.

Konačno, jedan paragraf, temeljem časnog ajeta: “...potpomozite se u dobročinstvu i pobožnosti, a nemojte se potpomagati u grijehu i neprijateljstvu...” posvećen je djelovanju Udruženja u pluralnom društvu: “Društvo kao društvo ne smije pripadati nikakvoj političkoj stranci, ali mu je ipak dužnost da podupire one misli i poduzeća koja su korisna za ehli islam u Bosni i Hercegovini pa poticala ona odakle bilo.” (“Pravila Udruženje”, 1912:72)

“Udruženje bosanskohercegovačke ilmije” osnovano 1912. godine nije dobilo priliku pokazati se u pravom svjetlu jer su početkom Prvog svjetskog rata umanjene sve aktivnosti na vjerskoprosvjetnom radu Udruženja, tako da je tokom rata udruženje prestalo s radom.

Formiranje drugog ilmijanskog udruženja “El-Hidaje” 1936. godine – Misija, misija, misija, staleška pitanja

Osnivanjem Kraljevine SHS za muslimane je nastupio težak period borbe za očuvanje vakufske imovine i

² O listu *Misbah* i njegovoj djelimičnoj bibliografiji radova vidi: “Misbah: organ udruženja bosansko-hercegovačke ilmije” u: Sumeja Ljevaković-Subašić ur., *Bibliografija radova o*

Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini – Austrougarski period, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo, 2021, str. 134-142.

³ Djelimičnu bibliografiju radova lista *Jeni Misbah* vidi: “Jeni Misbah = Misbah” u: Sumeja Ljevaković-Subašić ur., *Bibliografija radova...*, str. 143-145.

kakvog-takvog prosvjetnog djelovanja. Prisjetimo se da su, zbog nedostatka finansijskih sredstava, u periodu neposredno nakon Prvog svjetskog rata prestale s radom Karađoz-begova medresa u Mostaru, Medresa u Cazinu i druge vjerske prosvjetne ustanove muslimana, tako da se o osnivanju ulemanskog udruženja, iako je bilo poziva pojedinaca, na nivou države nije ozbiljnije razmišljalo, već su unutar pojedinih lokalnih zajednica osnivane općinske ulemanske organizacije, naprimjer udruženje “Mirkat”⁴ u Tuzli, ili esnafska ulemanska društva poput “Udruženja šerijatskih sudaca i vježbenika za Bosnu i Hercegovinu”⁵ ili “Udruženja imama-matičara”⁶. Državnim vlastima Kraljevine SHS i kasnije Kraljevine Jugoslavije odgovarala je lokalna i esnafska rascijepanost ulemanskih udruženja jer ih je na takav način mogla lakše kontrolisati. Također, među odgovornim unutar Islamske zajednice u to doba nije postojalo jako opredjeljenje za osnivanjem ulemanskog udruženja na nivou države. Važno je napomenuti da je prvi predsjednik glavnog odbora “Udruženja ilmije” iz 1912. godine, Džemaludin-ef. Čaušević, 1914. godine imenovan na dužnost reisul-uleme i na toj dužnosti je ostao tokom cjelokupnog perioda Kraljevine SHS, te da je Muhamed Seid Serdarević, prvi sekretar Udruženja, umro 1918. godine. Dodatni nepovoljni faktor bilo je usvajanje novog ustava Islamske zajednice 1930. godine kojim je ukinuta njena autonomija, a sjedište Rijasetu preneseno iz Sarajeva u Beograd. Nepovoljne društvenopolitičke okolnosti u kojima se našla Islamska zajednica u periodu poslije Prvog svjetskog rata prolongirale su do 1936. godine aktivnosti oko ujedinjavanja i ukrupljivanja uleme

u jedinstvenu ilmijansku organizaciju. Te godine je na nivou Bosne i Hercegovine formirano udruženje “El-Hidaje”.

Osnivanju “El-Hidaje” prethodilo je nekoliko važnih historijskih događaja. Godinu ranije, 1935. godine, ministar finansija u vladi Kraljevine Jugoslavije Milan Stojadinović pozvao je predsjednika JMO Mehmeda Spahu da u skupštini podrži njegovu vladu, što je ovaj i prihvatio uz uslov da se vrati autonomija Islamskoj zajednici i izabere novi reisul-ulema. Budući da je Stojadinović prihvatio Spahine uslove, do usvajanja novog ustava Islamske zajednice došlo je već godinu kasnije, 1936.⁷ Ostvarenom autonomijom Islamske zajednice, a posebno vraćanjem sjedišta Rijasetu iz Beograda u Sarajevo, moglo se pristupiti osnivanju jedinstvene ulemanske organizacije.

Drugi važan faktor koji je utjecao na osnivanje “El-Hidaje” jeste povratak nekolicine bošnjačkih alima sa školovanja u Egiptu. Među povratnicima sa studija važne uloge u osnivanju “El-Hidaje” imali su: Ali-ef. Aganović, Muhamed-ef. Fočak, Mehmed-ef. Handžić, Kasim-ef. Dobrača i dr. U Egiptu su oni imali priliku upoznati se s djelovanjem ondašnjih ulemanskih organizacija, a posebno organizacije “Muslimanska braća”⁸ osnovane 1928. godine.⁹

Smjena generacija i dolazak mlađih alima sa školovanja željnih rada i dokazivanja nesumnjivo je u značajnoj mjeri utjecala na osnivanje “El-Hidaje” čiji je primarni fokus djelovanja, poput “Udruženja bosanskohercegovačke ilmije” iz 1912. godine, bio na edukaciji, vjerskom i svjetovnom prosvjećivanju muslimana. Naime, na osnivačkoj skupštini “El-Hidaje” održanoj 8. marta 1936. godine u

prostorijama “Merhameta” u Sarajevu usvojena su *Pravila* “El-Hidaje”, prema kojima je proklamovana svrha Društva koje je uglavnom imalo misijski karakter, da će:

- a) udruženim snagama sve ilmije raditi na duhovnom i materijalnom unapređenju muslimana;
- b) štiti ugled i autoritet ilmijanskog staleža;
- c) posebnu pažnju posvećivati vjerskom odgoju i obrazovanju muslimanske omladine i jačati islamsku svijest kod širokih muslimanskih masa, uz saradnju muslimanske vjerske i svjetovne inteligencije;
- d) čuvati i uvećavati postojeću imovinu Islamske zajednice;
- e) bdjeti nad time da se prihodi Islamske zajednice pravično i u skladu sa šerijatom troše;
- f) nastojati osigurati kvalifikovane službenike za vjerske i vjersko-prosvjetne službe Islamske zajednice;
- g) osigurati da se prilikom zapošljavanja u Islamskoj zajednici poštuje princip sposobnosti;
- h) da se javno o vjerskim pitanjima raspravlja uz učešće kvalifikovanih i stručnih osoba;
- i) održavati kontakte s ilmijom i islamskim vjerskim organizacijama u drugim islamskim zemljama;
- j) raditi na zbližavanju uleme radi zajedničkog djelovanja na polju misije vjerskog prosvjećivanja i unapređenja islamskih vjerskih interesa šire muslimanske zajednice. (*Pravila Društva*, 1936:1-2)

Da bi se ispunila spomenuta svrha “El-Hidaje”, ona će između ostalog poduzimati sljedeće aktivnosti:

⁴ O ovom udruženju vidi: “Udruženje ilmije ‘Mirkat’”, *Hikmet*, br. 58, Sarajevo, 1933-34, str. 319.

⁵ Više o ovom udruženju u: Hana Younis, *Biti kadija u kršćanskom carstvu – rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878.-1914.*, Institut za historiju, Sarajevo, 2021, str. 299-301.

⁶ O osnivanju ovog udruženja vidi:

“Osnivanje Udruženja imama-matičara”, *Gajret*, god. XII, br. 6, Sarajevo, 1931, str. 50-152.

⁷ O donošenju ustava i vraćanju autonomije Islamske zajednice 1936. godine vidi: Adnan Jahić, “Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine”, *Prilozi*, br. 37, Sarajevo, 2008, str. 95-111.

⁸ O organizaciji “Muslimanska braća” vidi: Mustafa Prljača, *Pokret “Muslimanska braća” – nastanak, početni oblici djelovanja i refleksije na BiH*, El-Kalem, Sarajevo, 2006.

⁹ O studentima na Azharu vidi: Jusuf Ramić, *Bošnjaci na El-Azheru*, Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1997.

a) izdavanje glasila Društva; održavanje vazova i predavanja; organiziranje mevluda i drugih vjerskih svečanosti; slanje kvalifikovanih sejar-vaiza da drže predavanja; osnivanje internata za omladinu; organizovanje omladine u omladinske vjerske sekcije. (*Pravila Društva*, 1936:3-4)

Još iste 1936. godine Društvo je pokrenulo mjesečni list *El-Hidaje* koji je izlazio do 23. februara 1945. kada je objavljen posljednji broj. Tokom nepunih osam godina izlaženja, u *El-Hidaji* su objavljeni brojni vjersko-odgojni tekstovi. Uz časopis, glavni odbor Društva povremeno je objavljivao i zasebne knjige vjerskog sadržaja. (Traljić, 1942-43:219-221) Na planu prosvjete muslimana neposredno prije Drugog svjetskog rata "El-Hidaja" je dala nemjerljiv doprinos. Čini se da se zanos koji su članovi glavnog odbora na čelu s Ali-ef. Aganovićem, Mehmed-ef. Handžićem i Kasim-ef. Dobračom unijeli u Društvo, brzo proširio na ulemu u cijeloj državi tako da se s pravom može govoriti o "*El-Hidajinom*" pokretu za islamsko prosvjeđivanje u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Štaviše, budući da je "El-Hidaja" bila registrirana kao organizacija ilmije za cijelu Kraljevinu Jugoslaviju, jedan ogranak Društva djelovao je u Skoplju čime je djelimično postignut cilj zbližavanja uleme radi zajedničkog djelovanja na polju misije vjerskog prosvjeđivanja. ("II redovna", 1936-37:159)

Uporede li se društveno-političke prilike koje su prethodile osnivanju "Udruženja bosanskohercegovačke ilmije" 1912. godine s onim koje su vladale u vrijeme utemeljenja "El-Hidaje" 1936. godine, mogu se primijetiti značajne sličnosti, ali i razlike. Oba udruženja osnovana su ubrzo nakon donošenja Ustava Islamske zajednice kojim se njenim organima garantira autonomnost. Programski ciljevi oba Udruženja prvenstveno su bili usmjereni na misijski rad, pa tek onda na rješavanje socijalne problematike njihovih članova. Oba udruženja imala su svoje časopise koji su im služili za realizaciju programskih

ciljeva. Ključni ljudi u oba udruženja bili su mladi i školovani alimi koji su obrazovanje stekli u inostranstvu. Oba udruženja su pratila i podržavala rad Islamske zajednice i njenih organa. Konačno, oba udruženja idejno su bila oslonjena na slična ulemanska društva koja su se u prvoj polovini XX stoljeća osnivala prvenstveno u Egiptu, a potom i u drugim muslimanskim državama.

S druge strane, jedna je ključna razlika u programskim ciljevima između ova dva ilmijanska udruženja, a to je rad na osnivanju omladinske sekcije "El-Hidaje" koja je pod imenom "Mladi muslimani" osnovana 1939. godine.¹¹ Posljedice osnivanja omladinske sekcije "Mladi muslimani" koja je, shodno *Pravilima* Društva, uz vjersku uključivala i svjetovnu inteligenciju, ostavile su dubokog traga na vjerski i društveno-politički život u Bosni i Hercegovini i šire koji je primjetan do današnjih dana.

Nažalost, zbog oportunističkog odnosa s NDH i nepomirljivog stava prema novouspostavljenoj komunističkoj vlasti, društvo "El-Hidaje" je poslije Drugog svjetskog rata zabranjeno, a njegovi istaknuti članovi u montiranim sudskim procesima osuđeni na smrt ili dugogodišnje zatvorske kazne.¹² Izgleda da društvo "El-Hidaje" nije zabranjeno 1945. godine, kako se to u nekim radovima može pročitati. Naime, u Gazi Husrev-begovoj biblioteci nalazi se knjižica *Pravila Društva "El-Hidaje" organizacija ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu* na kojoj je u naslovu, a potom i svugdje u tekstu prekríženo Kraljevina Jugoslavija i napisano F.N. R. Jugoslavije, a na pole-

đini prve korice nalazi se zabilješka predsjednika "El-Hidaje" Kasim-ef. Dobrače datirana sa: 1. februar 1946. godine. Izgleda, dakle, da je društvo "El-Hidaje", barem u užem krugu, djelovalo do 1946. godine. (*Pravila Društva*, 1936)

Na ovom mjestu važno je istaći bitnu historijsku činjenicu, a to je da, iako je tokom Drugog svjetskog rata vodstvo "El-Hidaje" u Sarajevu, zbog prirode poslova koje su njeni članovi vršili kroz organe Islamske zajednice, održavalo odnose s vladom NDH, a neki članovi Društva su kasnije učestvovali i u formiranju SS "Handžar" divizije, ipak je isključivom zaslugom "El-Hidaje" početkom Drugog svjetskog rata, u jeku ustaških zločina nad Jevrejima, Srbima i Romima u desetak bosanskohercegovačkih gradova, inicirano potpisivanje *Muslimanskib rezolucija* kojima se hrabro osuđuju ratni zločini i poziva vlast da uspostavi mir.¹³ Uz to, brojni članovi "El-Hidaje" iz unutrašnjosti zemlje, posebno na području Bosanske krajine i sjeverne Bosne, pomagali su pokret otpora, učestvovali u narodnooslobodilačkoj borbi i bili politički aktivni kroz zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a. U periodu nakon Drugog svjetskog rata u javnom diskursu u Bosni i Hercegovini mnogo više se govorilo o "neprijateljskom" djelovanju nekih pojedinaca iz reda uleme nego o herojskom doprinosu NOB-u drugih članova ilmijanskog staleža, tako da su širem građanstvu ostala nepoznata imena:

- Mustafa-efendija Kajtazović i Mehmed-efendija Sabljaković saradnici NOP-a iz Bosanske krajine;

muslimana, neobjavljeni doktorski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 2021. godine.

¹² O tome postoji obimna građa u udruženju "Mladi muslimani" u Sarajevu.

¹³ O muslimanskim rezolucijama iz 1941. i 1942. godine kao i integralne tekstove rezolucija vidi: Hikmet Karčić, "Muslimanske rezolucije – integralni tekstovi", *Novi Muallim*, god. 22, br. 88, Sarajevo, 2022, str. 68-83.

¹⁰ O radu i djelovanju društva "El-Hidaje" vidi: Muharem Dautović, *Uloga "El-Hidaje" u društvenom i vjerskoprosvjetoj životu Bošnjaka (1936-1945)*, neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2005.

¹¹ O organizaciji "Mladi muslimani" i problemu datiranja osnivanja organizacije vidi: Ivan E. Kostić, *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih*

- Mehmed-ef. Mujkić iz Kotor-Varoši, Sulejman-ef. Topić iz Velike Kladuše, hadži hafiz Halil-ef. Sarajlić iz Banje Luke, Mujagić-ef. iz Pećigrada, delegati na zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a;
- Mehmed-ef. Sabljaković iz Pećigrada, Smail Buljubašić iz Vrnograča, ubijeni od okupatora; te
- Mustafa-ef. Mujagić kojeg su zbog pomaganja Pokretu otpora ustaše mučile i mrcvarile.

Velom zaborava prekrivena je i “Rezolucija ilmije Bosanske krajine” iz 1944. godine koju je inicirao i prvi potpisao gore spomenuti hadži Mehmed-ef. Mujkić, džematski imam iz Kotor-Varoši, a koju su uz njega potpisala još 33 imama i druga islamska službenika iz Bosanske krajine. U ovoj “Rezoluciji” imami pozivaju sve neodlučne muslimane da se opredijele i stupe u Narodno-oslobodilačku vojsku.¹⁴

Formiranje “Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” – zaokret u misiji, od prosvjećivanja muslimana ka prosvjećivanju članstva

Prvih pet godina komunističke vlasti u Bosni i Hercegovini obilježilo je razračunavanje vlasti sa članovima “El-Hidajine” omladinske sekcije “Mladi muslimani” koji su u montiranim procesima proglašeni državnim neprijateljima i osuđivani na smrt ili dugogodišnje kazne zatvora. I sama Islamska zajednica se našla u vrlo teškoj situaciji bez dovoljno kvalitetnog kadra i finansijskih sredstava s obzirom na to da su njenu materijalnu osnovu državne vlasti nizom zakona sve više smanjivale. Komunističke vlasti su ulemu uglavnom smatrale neprijateljima

partije i države tako da su nastojali na svim odgovornim funkcijama postavljati provjerene osobe. Kako bi Islamsku zajednicu u Bosni i Hercegovini u potpunosti držale pod kontrolom, komunističke vlasti su, po uzoru na crkvene zajednice, sačinile plan da na vrh Zajednice dovedu ljude od povjerenja, a potom da preko odanog vrha djeluju ka nižim organima Zajednice. Cilj komunističkih vlasti bio je u svim organima Zajednice učvrstiti položaj reisul-uleme. Vlasti su sa svoje strane pomagale reisul-ulemu i vrh Islamske zajednice, uglavnom pozitivno odgovarajući na njihove zahtjeve, te je bilo potrebno u unutrašnjosti zemlje uspostaviti organe preko kojih će se, s jedne strane, provoditi odredbe viših organa Zajednice, a s druge strane, među običnim muslimanima popularizirati vodstvo Zajednice. U tu svrhu je u septembru 1950. godine osnovano “Udruženje ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” čija se svrha prema komunističkim vlastima ogledala u sljedećem: “Udruženje ilmije” treba uticati da niži kler više radi na provođenju politike koju vodi IVZ i reisul-ulema, a u cilju da to bude linija “Ilmije” a ne samo vrhovnih organa IVZ”.¹⁵ Uz to, “Udruženje ilmije” je za državne vlasti imalo veliki značaj u *diferenciranju klera* i razvijanju odnosa s državom, gdje se pod *diferenciranjem klera* misli na razdvajanje članova “Ilmije” na *podobne* i *nepodobne*.¹⁶ Za komunističke vlasti koje su radile tiho i s malom skupinom ljudi “Udruženje ilmije” je trebalo velikim dijelom služiti interesima vlasti. Naime, prema *Pravilima* “Udruženja ilmije u Narodnoj Republici Bosni i Hercegovini” usvojenim na osnivačkoj skupštini održanoj 5. septembra 1950. godine, Udruženje je imalo tri cilja:

1. Socijalni – osiguravanje finansijske podrške članovima Udruženja.
2. Misijski – pomaganje članova u vršenju redovnih dužnosti u Islamskoj zajednici.
3. Građanski – suzbijanje sujevjerja i zabluda svih vrsta kao i zloupotrebe vjere u protunarodnom djelovanju. (“Pravila”, 1950:266)

Da bi ostvarilo svoje ciljeve, Udruženje se trebalo rukovoditi principom očuvanja tekovina Narodnooslobodilačke borbe, produblivanjem i učvršćivanjem bratstva i jedinstva naroda Bosne i Hercegovine i razvijanjem patriotske ljubavi prema domovini FNR Jugoslaviji. (“Pravila”, 1950:266) Državne vlasti su, dakle, kroz odobrena *Pravila* Udruženja jasno stavile do znanja šta od njega očekuju.

S druge strane, za imame i druge članove, “Udruženje ilmije” je predstavljalo organizaciju koja im je trebala pomoći u susretu s neprijateljski naklonjenim vlastima i prilagođavanju života i rada novim društveno-političkim okolnostima u okviru rigidnog sekularnog državnog sistema. Budući da je “Udruženje ilmije” trebalo kod nižih organa Islamske zajednice ojačati poziciju reisul-uleme i među članstvom djelovati na promoviranju ideja socijalizma, bratstva i jedinstva, progressa i napretka, država je preko republičke Komisije za vjerska pitanja dotirala značajna sredstva Udruženju koja su uglavnom korištena u socijalne svrhe pomaganja nezavidnog položaja članstva “Ilmije”.¹⁷

Uz socijalni program, važan zadatak “Ilmije” tokom socijalističkog perioda bio je kontinuiran rad na edukaciji i prosvjećivanju članova Udruženja. Naime, prestankom rada svih medresa u Bosni i Hercegovini, osim Gazi Husrev-begove u Sarajevu, poslije Drugog svjetskog rata uz propagandno djelovanje komunističke

¹⁴ O doprinosu imama NOB-u vidi: Ubejd Mujagić, “Ilmija Cazinske krajine i Narodno-oslobodilački pokret, *Glasnik VIS-a*, god. XVIII, Sarajevo, 1955, br. 3-4, str. 97-101.

¹⁵ “Savjetovanje s predstavnicima vjerskih zajednica 10.2.1959”, Arhiv Bosne i Hercegovine, Komisija za vjerska pitanja, 72/59.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ O dotacijama države “Udruženju ilmije” vidi: Adis Sultanović, *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, El-Kalem i “Udruženje ilmije”, Sarajevo, 2021, str. 58-69.

partije, došlo je do značajnog osipanja kadra iz Islamske zajednice. Kakvo je stanje po pitanju kadrova u Islamskoj zajednici u to doba bilo najbolje svjedoči jedan izvještaj republičke Komisije za vjerska pitanja u kojem se navodi da je od 1945. do 1959. godine kroz Gazi Husrev-begovu medresu prošlo 365 učenika, a svega ih je 5 zaposleno u Zajednici.¹⁸ U takvoj situaciji Zajednica je bila primorana zapošljavati nedovoljno školovane imame sa završenim imamskim tečajem, tako da je "Udruženje ilmije" koje je do Drugog svjetskog rata djelovalo na prosvjećivanju muslimana, poslije rata bilo prinuđeno posvetiti se radu na prosvjećivanju i edukaciji svog članstva. O edukaciji kadra Udruženje je posebno počelo voditi brigu izborom Huseina Dože na mjesto predsjednika glavnog odbora Udruženja 1964. godine. (Sultanović, 2021:61) Njegovim dolaskom rad Udruženja se dinamizira, što se posebno osjetilo na polju izdavanja stručne i popularne literature, organiziranju kurseva za imame te pokretanju novina *Preporod* 1970. godine. Upravo su na Dozinu inicijativu na skupštini održanoj u Banjoj Luci 19. septembra 1969. godine usvojena nova *Pravila* "Udruženja ilmije u SR BiH". Ciljevi su ostali isti u odnosu na *Pravila* iz 1950. godine, ali su sada pojedine stavke detaljnije objašnjene. Prema novim *Pravilima* u okviru misije islama, zadatak Udruženja je bio da:

- Okuplja vjerske službenika kako bi udruženim snagama razvijali stalešku svijest.
- Radi na vjersko-stručnom i intelektualnom uzdizanju članova

va kako bi u radu u organima Islamske zajednice postigli što bolji uspjeh.

- Pomaže članovima u islamskom misijskom radu u Islamskoj zajednici kroz organiziranje kurseva, seminara i predavanja.
- Izdaje publikacije u cilju vjerskoprosvjernog uzdizanja pripadnika Islamske zajednice. (*Pravila*, 1969)

Vidljivo je kako je napravljen osjetan iskorak u odnosu na *Pravila* iz 1950. godine u kojima je misiji islama posvećen tek jedan paragraf. Građanski i socijalni ciljevi Udruženja uglavnom su bili slični onim iz 1950. godine. Novina u *Pravilima* Udruženja iz 1969. godine jeste dio koji se odnosi na razvijanje Udruženja kroz uspostavljanje kontakata s "Udruženjima ilmije" u Prištini, Skoplju i Titogradu. (*Pravila*, 1969) Već tokom 1970-ih pojavila se ideja o osnivanju saveza "Udruženja ilmije" na području SFR Jugoslavije, ali do realizacije te ideje nikada nije došlo.¹⁹

Do 90-ih godina XX stoljeća "Udruženje ilmije"²⁰ se, onoliko koliko je bilo u mogućnosti, bavilo proklamovanim zadacima, a stranice *Glasnika IVZ-a* i *Preporoda* tokom 70-ih i 80-ih godina donose obilje informacija o uspješnim seminarima i kursovima "Ilmije" organiziranim s ciljem educiranja članstva; realiziranim društvenim akcijama; te jačanju bratskih odnosa sa staleškim udruženjima drugih vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini.²¹ Uz to, "Ilmija" je kontinuirano djelovala na zbrinjavanju svojih siromašnih članova i pomažanju onih koji su bili u nekoj potrebi.

udruženja vjerskih službenika u našoj zemlji." Ahmed Smajlović, "Muslimani u Jugoslaviji", *Glasnik VIS-a* 1978, god. XLI, br. 6, Sarajevo, 1978, str. 564..

²⁰ O "Pokretu imama" i tenzijama između vodstva Islamske zajednice i "Udruženja ilmije" koje su uspješno prevladane krajem 80-ih i početkom 90-ih godina XX stoljeća u ovom radu neće biti govora s obzirom na to da su akteri tih događanja još uvijek živi i potrebna je historijska distanca da bi se ta dešavanja objektivno sagledala. Ova tema djelimično je obrađena u: Šaćir Filandra, *Bošnjaci nakon socijalizma – O bošnjačkom identitetu u*

Početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu članovi "Udruženja ilmije" aktivno su se uključili u odbrambenooslobodilački rat pružajući moralnu i duhovnu podršku napadnutim civilima i vojsci na odbrambenim linijama. Na okupiranim dijelovima Republike Bosne i Hercegovine članovi "Udruženja ilmije" bili su ciljano ubijani u sklopu šire zločinačke strategije elitocida. Dio članova pristupio je Armije Republike Bosne i Hercegovine i kao borci dali su svoj doprinos odbrani naše domovine. Boreći se za svoju vjeru i domovinu mnogi imami članovi "Udruženja ilmije" pali su kao šehidi²², a brojni su prošli kroz koncentracione logore na područjima pod kontrolom srpskih odnosno hrvatskih vojnih formacija.²³

Od 1998. godine "Udruženje ilmije" postalo je sastavni dio Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. U tom svojstvu djeluje i danas.

Zaključak

Prateći trendove osnivanja sličnih udruženja u Egiptu i drugim muslimanskim državama, u Sarajevu je 1912. godine osnovano "Udruženje bosanskohercegovačke ilmije" s ciljem udruženog djelovanja na vjerskom prosvjećivanju muslimana, zaštiti autoriteta uleme i socijalnoj zaštiti članova. Tri godine prije osnivanja Udruženja, također u Sarajevu, 1909. utemeljeno je "Muslimansko muallimsko i imamsko društvo", koje, s obzirom na to da su prema *Pravilima* Društva aktivno i pasivno pravo glasa imali samo muallimi i vjeroučitelji,

¹⁸ "Stenografkse bilješke", Arhiv Bosne i Hercegovine, Komisija za vjerska pitanja, 127/59.

¹⁹ U tekstu "Muslimani u Jugoslaviji" objavljenom u *Glasniku VIS-a* 1978. Ahmed Smajlović navodi: "Čini nam se da će u organizaciji udruženja ilmije muslimana u Jugoslaviji biti potrebno učiniti još jedan korak naprijed a to je, organizovati Udruženje ilmije u SFRJ ili Savez Udruženja ilmije u SFRJ. Na tom planu Udruženje ilmije BiH činilo je značajne korake i nadati se da će njegovi poduhvati uroditi plodom, što bi bilo vrlo značajno za dalji razvoj

postjugoslavenskom dobu, BZK "Preporod" i Synopsis, Sarajevo, 2012, str. 29-49.

²¹ *Glasnik VIS-a* i *Preporod* kontinuirano su donosili vijesti o aktivnostima "Udruženja ilmije" u ovom periodu.

²² O imamima poginulim za vrijeme agresije vidi: Muharem Omerdić, *Imami šehidi – Monografija*, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH", Sarajevo, 2005.

²³ Vidi dokumentarni film *Imami logoraši* autori Nedim Hrbat i Muhamed Halilović, online adresa: <https://www.youtube.com/watch?v=z3CyvR28wmo> (Dostupno, 20.9.2022)

nije uspjelo ostvariti svoj cilj. Ovo društvo se 1914. priključilo "Udruženju bosanskohercegovačke ilmije".

Iako se ulemanski stalež pred Prvi svjetski rat nalazio u teškoj materijalnoj situaciji, zadivljuje činjenica prema kojoj je primarni cilj osnivanja njenog staleškog Udruženja bio misijski rad na vjerskoprosvjetoj planu, pa tek briga za socijalni položaj uleme. Takav nesebično postavljeni cilj predstavljat će inspiraciju drugom ulemanskom udruženju, "El-Hidaji", osnovanom 1936. koje će godine prije Drugog svjetskog rata iskoristiti za predan rad na vjerskom, prosvjetnom i kulturom napretku Bošnjaka. Sjeme koje je "El-Hidaja" tih predratnih godina posijala još uvijek daje svoj plod. Poslije Drugog svjetskog rata, djelujući u uslovima rigidnog sekularizma u kojem su sve pa i vjerske aktivnosti prvo bile dogo-

varane u partijskim krugovima, 1950. godine osnovano je "Udruženje ilmije NR BiH". Osiromašivanje Islamske zajednice oduzimanjem vakufske imovine imami su dovedeni u tešku situaciju tako da je primarni zadatak Udruženja u to doba bio briga za socijalnu zaštitu uleme i, s obzirom na to da je državnim stegama bio skućen manevarski prostor, rad na edukaciji članstva kroz seminare, kurseve i predavanja za ulemu. Djelatnosti Udruženja proširene su *Pravilima* iz 1969. godine, a kao posljedica toga bilo je pokretanje novina *Preporod* koje su Udruženju služile za širi misijski rad. Raspadom SFR Jugoslavije prestale su pravne pretpostavke za postojanje "Udruženja ilmije u SR BiH", a odredbom člana 59. ustava Islamske zajednice iz 1990. godine omogućeno je osnivanje staleškog udruženja u

okviru Zajednice. Ipak, Udruženje je samostalno djelovalo do 1998. godine kada je i formalno uključeno u sastav Zajednice. U tom svojstvu "Udruženje ilmije" djeluje i danas.

Osnovano s ciljem pomaganja službenim organima Islamske zajednice u vršenju misije islamskog prosvjećivanja, "Udruženje ilmije", od svog utemeljenja 1912. godine do današnjih dana, uz manje nesporazume u vrijeme raspada SFR Jugoslavije koji su pozitivno riješeni, nikada nije predstavljalo opoziciju zvaničnoj Islamskoj zajednici niti je njegovo rukovodstvo nastojalo izgraditi paralelni sistem oficijelnim organima Zajednice. Naprotiv, "Udruženje ilmije" predstavljalo je snagu na koju su službeni organi Islamske zajednice mogli računati u prijelomnim događajima burne historije Bošnjaka tokom XX stoljeća.

Literatura

- (1909). "Zapisnik skupštine musulmanskog i imamskog društva za Bosnu i Hercegovinu sastavljen 11. septembra 1909. godine u prostorijama Begova mekteba u Sarajevu", *Bošnjak*, 37, 2.
- (1910-11). "Skupština", *Muallim*, 12, 201-216.
- (1911-12). "Ovogodišnja društvena skupština", II, 9-10, 152-157.
- (1912). "Pravila Udruženje bosansko-hercegovačke ilmije", *Biser*, 4, 1912, 72.
- (1912). "Pravila Udruženje bosansko-hercegovačke ilmije (Nastavak)", *Biser*, 5, 93.
- (1912). "Udruženje bosansko-hercegovačke 'Ilmije'", *Biser*, 4, 70.
- (1912). "Udruženje bos. herc. Ilmije" *Muallim*, II, 7, 190-192.
- (1913). "Zapisnik IV redovne gl. Skupštine "Muallimsko imamskog društva" držane dne 8. septembra", III, 11-12, 181-184.
- (1914). "Fuzija Džemljetli ilmije i muallimsko imamskog društva" *Biser*, 17-18, 287.
- (1931). "Osnivanje Udruženja imama-matičara", *Gajret*, XII, 6, 50-152.
- (1933-34). "Udruženje ilmije 'Mirkat'", *Hikmet*, 58, 319.
- (1936). *Pravila Društva "El-Hidaje" organizacija ilmije Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu*, Sarajevo.
- (1936-37). "II redovna glavna skupština "El-Hidaje", *El-Hidaje*, I, 10, 159.
- (1950). "Pravila Udruženja ilmije u narodnoj republici Bosni i Hercegovini", *Glasnik VIS-a*, I, 8-10, 266-269.
- (1959). *Pravila Udruženja ilmije u SR BiH*, Sarajevo.
- (2021). *Bibliografija radova o Islamskoj zajednici u Bosni i Hercegovini – Austrougarski period*, ur. Sumeja Ljevaković-Subašić, Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka i Gazi Husrev-begova biblioteka: Sarajevo.
- Dautović, Muharem, Uloga "El-Hidaje" u društvenom i vjerskoprosvjetoj životu Bošnjaka (1936-1945), neobjavljeni magistarski rad odbranjen na Fakultetu islamskih nauka u Sarajevu 2005.
- Filandra, Šaćir (2012). *Bošnjaci nakon socijalizma – O bošnjačkom identitetu u postjugoslavenskom dobu*, Sarajevo: BŽK "Preporod" i Synopsis.
- Hrbat, Nedim, Halilović, Muhamed, *Imami logoraši*, online adresa: <https://www.youtube.com/watch?v=z3CvR28wmo> (Dostupno, 20.9.2022)
- Jahić, Adnan (2008). "Obnova autonomije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini 1936. godine", *Prilozi*, 37, 95-111.
- Karčić, Hikmet (2022). "Muslimanske rezolucije – integralni tekstovi", *Novi Muallim*, 22, 88, 68-83.
- Karić, Enes (2012) "Osnivanje ulemanskih udruženja u savremenom dobu (kratak osvrt)", u: *100 godina Udruženja ilmije – Monografija*, Sarajevo; "Udruženje ilmije Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini".
- Kostić, Ivan E., *Konstrukcija, razvoj i transformacija identiteta pokreta Mladih muslimana*, neobjavljeni doktorski rad odbranjen na Fakultetu političkih nauka u Beogradu 2021. godine.
- Mujagić, Ubejd (1955). "Ilmija Cazinske krajine i Narodno-oslobodilački pokret", *Glasnik VIS-a*, XVIII, 3-4, 97-101.
- Omerdić, Muharem (2005). *Imami šehidi – Monografija*, "Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH": Sarajevo.
- Prljača, Mustafa (2006). *Pokret "Muslimanska braća" – nastanak, početni oblici djelovanja i refleksije na BiH*, Sarajevo: El-Kalem.
- Ramić, Jusuf (1997). *Bošnjaci na El-Azbe-ru*, Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.
- Smajlović, Ahmed (1978). "Muslimani u Jugoslaviji", *Glasnik VIS-a*, XLI, 6, 564.
- Sultanović, Adis (2021). *Bosanskohercegovački imami u vrijeme komunizma*, Sarajevo: El-Kalem i "Udruženje ilmije".
- Traljić, Mahmud (1942-43). "El-Hidajina izdanja do danas", *El-Hidaje*, VI, 6-8, 219-221.
- Younis, Hana (2021). *Biti kadija u kršćanskom carstvu – rad i osoblje šerijatskih sudova u Bosni i Hercegovini 1878. – 1914.*, Sarajevo: Institut za historiju.

الموجز
جمعية "علماء" عبر الزمان
ألفير دورانوفيتش

جمعية "علماء" في البوسنة والهرسك هيئة تضم علماء البوسنة، ولهذه الجمعية إسهامات لا تقاس في تقدم البشاعة التعليمية والثقافي منذ بداية القرن العشرين إلى يومنا هذا. كانت هذه الجمعية تسعى في عهود أنظمة الحكم المختلفة للمحافظة على كرامة العلماء الضرورية لنجاح الرسالة الدعوية التي يؤديها الأئمة والمعلمات وغيرهم من العاملين في حقل الدعوة الإسلامية. في هذا المقال، يشير الكاتب استناداً إلى الأرشيف والمصادر المنشورة إلى الظروف الاجتماعية والسياسية التي أدت إلى تأسيس جمعية "علماء" الأولى، وما تلاها من جمعيات في البوسنة والهرسك، مع عرض موجز لأعمال ونشاطات كل منها.

الكلمات الرئيسية: "الجمعية الإسلامية للمعلمين والأئمة"، "جمعية علماء البوسنة والهرسك"، "الهداية"، "جمعية علماء جمهورية البوسنة والهرسك الاشتراكية"، جمعية "علماء"، العلماء.

Summary

"ILMIYYAH" THROUGHOUT THE TIMES

Elvir Duranović

Ilmiyyah Association of Bosnia and Herzegovina as a vocational organisation of ulama, in the early 20th century till the present day, has made a remarkable contribution to the religious, educational, and cultural progress of Bosniaks. Functioning under various state regimes, the Association strived to maintain and preserve the dignity of ulama in order to insure the space for the missionary work of imams, ma'allims, and other ulama. On the bases of the preserved documents and published sources, the author here features the socio-political circumstances which brought about the foundation of the first, as well as the foundation of the other "Ilmiyyah Association", in Bosnia and Herzegovina. It also presents a brief review of its engagements and functioning.

Keywords: "Muslims' mua'llim and imams association", "Association of Bosnia and Herzegovina ilmiyyeh", "Al-Hidayah", "Ilmiyyah Association of Social Republic of Bosnia and Herzegovina", ilmiyyah, ulama